

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.37>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ «ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ» В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ (РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Дяченко Е.В.,

*аспірант Київського міжнародного університету,
адвокат, директор юридичної компанії «Праволекс»*

ORCID: 0009-0007-5211-1510

Дяченко Е.В. Історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі (радянський період).

У статті досліджується історія становлення та розвитку запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (арешту) в кримінальному процесі радянського періоду. Аналізується нормативно-правова база, що регулювала застосування арешту в період з 1917 по 1991 роки, а також визначаються ключові тенденції змін правового регулювання інституту запобіжних заходів. Визначено, що на початкових етапах радянської влади регламентація арешту мала фрагментарний характер і здійснювалася через некодифіковані нормативні акти, ухвалені як на рівні УСРР, так і РСФРР. З 1920-х років, незважаючи на ухвалення КПК УСРР 1922 року, яким було закріплено процесуальні підстави та порядок застосування арешту, загальний розвиток інституту запобіжних заходів характеризується відходом від принципів процесуальної справедливості на користь пріоритетності державних інтересів, що було на даному етапі однією з ключових рис радянського кримінального судочинства.

Встановлено, що з середини 1950-х років, на тлі загальної тенденції до пом'якшення політичного курсу, розпочався процес реформування кримінально-процесуального законодавства, який ознаменувався прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 року та КПК УРСР 1960 року. Було уточнено підстави, строки та порядок застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, запроваджено додаткові гарантії прав заарештованих осіб. Водночас, прокуратура продовжувала відігравати провідну роль у процесі санкціонування арештів, що суперечило принципу змагальності сторін у кримінальному процесі.

Відзначено, що в період Перебудови відбулися суттєві зміни, спрямовані на розширення судового контролю та зменшення кількості випадків безпідставного взяття під варту. Зокрема, набули поширення альтернативні запобіжні заходи та запроваджено механізм судового оскарження арешту. Втім, реальна реформа системи запобіжних заходів залишалася обмеженою, оскільки рішення про взяття під варту ухвалювала виключно прокуратура. Лише з розпадом СРСР стало можливим докорінне реформування цієї сфери, що забезпечило реалізацію принципу змагальності в кримінальному процесі України.

Ключові слова: кримінальний процес, запобіжні заходи, тримання під вартою, арешт, взяття під варту, УРСР, радянський період.

Diachenko E.V. The history of the establishment and development of preventive detention in the criminal process (Soviet period).

The article examines the history of the establishment and development of preventive detention (arrest) as a preventive measure in the criminal process of the Soviet period. It analyzes the legal framework regulating the application of arrest from 1917 to 1991 and identifies key trends in the evolution of the legal regulation of preventive measures. It has been determined that in the early stages of Soviet rule, the regulation of arrest was fragmented and implemented through non-codified normative acts adopted at the level of both the Ukrainian SSR and the Russian SFSR. Starting in the 1920s, despite the adoption of the 1922 Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR, which established procedural grounds and the procedure for applying arrest, the overall development of preventive measures was characterized by

a departure from the principles of procedural fairness in favor of prioritizing state interests – one of the key features of Soviet criminal justice at this stage.

It has been established that from the mid-1950s, against the backdrop of a general trend toward the softening of political policies, a process of reforming criminal procedural legislation began. This process was marked by the adoption of the 1958 Fundamentals of Criminal Procedure of the USSR and Union Republics and the 1960 Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR. The grounds, terms, and procedure for applying preventive detention were clarified, and additional guarantees for the rights of arrested persons were introduced. At the same time, the prosecution continued to play a leading role in sanctioning arrests, which contradicted the principle of adversarial proceedings in the criminal process.

It is noted that during the Perestroika period, significant changes took place, aimed at expanding judicial control and reducing the number of unjustified detentions. In particular, alternative preventive measures became more widespread, and a mechanism for judicial appeal of arrest was introduced. However, real reform of the preventive measures system remained limited, as decisions on detention were still made exclusively by the prosecution. Only with the collapse of the USSR did a fundamental reform of this sphere become possible, ensuring the implementation of the principle of adversarial proceedings in Ukraine's criminal process.

Key words: criminal process, preventive measures, detention, arrest, custody, Ukrainian SSR, Soviet period.

Постановка проблеми. У царині правових наук ретроспективний аналіз виступає невід'ємним методологічним прийомом, оскільки дає змогу простежити витoki, еволюцію та закономірності розвитку різноманітних явищ. Звернення до історичної перспективи необхідне для формування повноцінних і об'єктивних теоретичних узагальнень, висновків і рекомендацій щодо вдосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики. Це особливо актуально під час вивчення фундаментальних правових інститутів, що склалися історично і зберігають спадкоємність із минулим. Саме до таких інститутів належить інститут запобіжних заходів, чий витoki сягають у далеке минуле і нерозривно пов'язані з історико-правовими традиціями, що сформувалися на території України задовго до сучасного етапу її державності.

Виняткову увагу в історії інституту запобіжних заходів слід приділити аналізу його розвитку в радянський період, особливо в контексті становлення такого запобіжного заходу як «тримання під вартою». Важливо вивчити, як формувалися та еволюціонували правові норми і практика застосування цього запобіжного заходу в умовах соціалістичної правової системи. Дослідження історії розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в радянський період дасть змогу не тільки зрозуміти природу та причини сучасних законодавчих і практичних підходів, а й виявити тенденції, помилки та позитивний досвід, які можуть бути використані в процесі реформування сучасного кримінального процесуального законодавства.

Стан опрацювання проблематики. Існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів, безпосередньо присвячених запобіжним заходам та їх розвитку. Назвемо таких вчених, як: В.Д. Бринцев, А.І. Бородулін, В.В. Вапнярчук, Ю.М. Грошевий, О.І. Галаган, В.С. Зеленецький, О.П. Кучинська, Ю.Ф. Кравченко, Г.К. Кожевніков, О.В. Капліна, В.І. Маринів, Л.М. Москвич, С.В. Слінько, В.В. Сташис, В.М. Тертишник, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін. Однак науковцями недостатньо розкриті особливості виникнення та еволюції запобіжного заходу «тримання під вартою» з урахуванням особливостей перебування українських земель в складі радянської держави.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії кримінального процесу та історико-правових аспектів аналізу законодавства з'ясувати юридичну природу становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в кримінальному процесі радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Російської імперії та приходу до влади більшовиків у 1917 році почалася радикальна зміна всієї правової системи, яка існувала на імперських територіях. Цей історичний період ознаменувався глибокими трансформаціями, які вплинули на всю систему правосуддя, особливо в контексті застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Підстави та порядок його застосування, закріплені в Статуті кримінального судочинства 1864 року, були скасовані, зазнавши значних змін, що відображали нові суспільні та політичні реалії, а також пріоритети революційної правосвідомості. Нормативні акти, ухвалені в період від 1917 до 1922 року, посилили роль суспільних інтересів у кримінальному судочинстві, наголошуючи на їхньому пріоритеті перед інтересами приватними.

Перед тим, як продовжити наше дослідження, акцентуємо увагу на тому, що згідно з Резолюцією Всеукраїнського з'їзду Рад «Про організацію радянської влади в Україні» від 12(25).12.1917 р. на територію Української республіки поширилися всі декрети й розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мали загальне для всієї федерації значення [1]. Зважаючи на це, до ухвалення Кримінально-процесуального кодексу УСРР¹ 1922 року всі питання, що стосувались арешту (взяття під варту / тримання під вартою), регулювалися нормативними актами не тільки Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ УСРР), а й Народного комісаріату юстиції РСФРР (НКЮ РСФРР). Серед безлічі правових актів, що набули свого поширення на території України, які стосуються теми нашого дослідження, необхідно виділити:

1. Постанову НКЮ РСФРР «Про провадження арештів, обшуків, виїмок і всяких інших слідчих дій тільки за ордерами слідчих комісій» від 16.12.1917 р. [2, с. 140-141]. Постанова визначила органи, уповноважені здійснювати арешти, ввела вимогу про отримання ордера на проведення арешту та інших слідчих дій. До того ж було окреслено порядок оскарження арешту.
2. Інструкцію НКЮ РСФРР «Про революційний трибунал, його склад, справи, що підлягають веденню, покарання, що накладаються ним, і про порядок ведення його засідань» від 19.12.1917 р. [2, с. 181-183]. Інструкція закріпила положення про те, що постанови слідчої комісії про арешти та звільнення заарештованих є дійсними, якщо їх ухвалено у складі колегії з трьох осіб. У випадках, що не терплять зволікання, запобіжні заходи можуть бути вжиті одноосібно кожним членом слідчої комісії з тим, щоб протягом 12 годин цей захід був затверджений слідчою комісією. Що стосується скарг на постанови, то вони могли подаватися до революційного трибуналу і розглядатися в його розпорядчому засіданні.
3. Положення ВЦВК РСФРР «Про народний суд РСФРР» від 30.11.1918 р. [3, с. 97-110]. Положення надало широкі повноваження слідчій комісії та народному суду в питаннях обрання, зміни та скасування запобіжних заходів. Слідча комісія ухвалювала рішення колегіально, а народний суд здійснював нагляд за їхньою законністю і міг посилювати, пом'якшувати або скасовувати запобіжні заходи. Основним критерієм для їх застосування було запобігання ухиленню від слідства, проте конкретні підстави в документі прямо не закріплювались, що залишало значний простір для розсуду. Постанови слідчих комісій, зокрема про обрання або зміну запобіжного заходу, могли бути оскаржені у двотижневий строк до народного суду за місцем вчинення злочину, водночас рішення останнього з порушених скаргами питань було остаточним. Процесуальну гнучкість забезпечувала відсутність суворих норм: суд і слідчі органи керувалися не тільки декретами уряду, а й принципами «соціалістичної правосвідомості». Це давало можливість оперативно реагувати на обставини, але також створювало ризик суб'єктивного підходу і довільного застосування запобіжних заходів.

Після повалення уряду Директорії Рада Народних Комісарів УСРР (РНК УСРР) 19 лютого 1919 року ухвалила Декрет про суд, за яким було скасовано всі суди, що їх утворили попередні режими. 20 лютого 1919 року було ухвалено «Тимчасове положення про Народні суди й Революційні трибунали» [4, с. 153-164]. Акти значною мірою запозичили норми, закріплені в Положенні ВЦВК РСФРР «Про народний суд РСФРР», адаптуючи їх до умов Української СРР.

Під час подальшого розвитку судової системи 26 жовтня 1920 року РНК УСРР ухвалила оновлене Положення про народний суд [5], яким було внесено зміни в організацію кримінального судочинства. Положення закріпило можливість застосування запобіжних заходів, зокрема арешту, як судом, так і народними слідчими. У зв'язку зі скасуванням колегіального порядку ведення попереднього слідства слідчі набули право самостійного обрання запобіжного заходу і подання суду висновку про пом'якшення такого заходу. Що стосується народних суддів, то вони отримали право перевіряти законність тримання осіб під вартою, затверджувати, посилювати або пом'якшувати запобіжний захід. Загалом документ відображає принцип широкого розсуду судових органів у питаннях запобіжних заходів, мінімізуючи жорсткі формальні вимоги та наголошуючи на ролі соціалістичної правосвідомості при їх застосуванні.

¹ З 10 березня 1919 року по 30 січня 1937 року республіка мала назву – «Українська Соціалістична Радянська Республіка». Згідно з Конституцією 1937 року, порядок слів у назві республіки було змінено на «Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Отже, на ранніх етапах становлення в Україні радянської влади регламентація кримінального судочинства здійснювалася некодифікованими нормативними актами, які видавали вищі органи влади, що входили до складу як УСРР, так і РСФРР. У них було визначено перелік органів, які мають право застосовувати запобіжні заходи, зокрема й арешт, передбачено можливість судової перевірки їх законності та обґрунтованості.

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 року став першим кодифікованим нормативним актом, що вперше комплексно врегулював етапи кримінального судочинства. Однією з ключових змін, закріплених у ньому, стало остаточне затвердження принципу одноосібного провадження попереднього слідства. Унаслідок цього слідчий отримав виключне право самостійно ухвалювати рішення про застосування арешту, без необхідності погодження його з колегіальними органами.

Питанням запобіжних заходів було присвячено окрему главу Кодексу, в якій чітко визначалися їхні види, підстави для застосування, порядок призначення, зміни та скасування. Під час вибору запобіжного заходу закон наказував ураховувати такі чинники, як характер і ступінь суспільної небезпеки інкримінованого злочину, переконливість наявних доказів, імовірність ухилення обвинуваченого від слідства і суду, можливість перешкодження встановленню істини, стан його здоров'я, рід занять тощо. Відповідно до ст. 161 КПК УСРР 1922 року взяття під варту як запобіжний захід могло бути призначено лише у справах про злочинні діяння, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі і до того ж лише за наявності побоювання, що обвинувачений переховуватиметься від слідства і суду або ж за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений, перебуваючи на волі, буде перешкоджати розкриттю істини [6]. У постанові про застосування запобіжного заходу взяття під варту слідчий був зобов'язаний вмотивовано обґрунтувати причини обрання цього заходу, вказуючи конкретні обставини справи. Контроль за законністю дій органів слідства, включно з обранням запобіжного заходу, було покладено як на суд, так і на прокуратуру. Згідно з Положенням «Про прокурорський нагляд» від 28.06.1922 р. [7], прокурор здійснював нагляд за провадженням дізнання і попереднього слідства, а також мав повноваження розглядати скарги на постанови слідчого про застосування запобіжного заходу взяття під варту, давати роз'яснення і вказівки з питань запобіжних заходів, а також перевіряти законність взяття під варту. Зі свого боку суд ухвалював рішення про продовження строків арешту і розглядав скарги на рішення слідчого і прокурора про призначення, зміну або скасування запобіжного заходу.

Водночас окремі питання взяття під варту все ще продовжували регулюватися підзаконними нормативними актами. Так, Постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 22.03.1922 р. при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР (НКВС УСРР) замість скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами було утворене Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР). Цьому передувала реорганізація ВНК на ДПУ при НКВС РСФРР згідно з Декретом ВЦВК «Про скасування ВНК і про правила проведення обшуків, виїмок і арештів» від 06.02.1922 р. До завдань ДПУ УСРР входило: попередження й придушення відкритих контрреволюційних виступів; боротьба з бандитизмом і збройними повстаннями; викриття контрреволюційних організацій та осіб, діяльність яких спрямовувалася на підрив господарського життя країни; охорона державних таємниць і боротьба зі шпигунством; охорона залізничних та водних шляхів сполучення, боротьба з крадіжками вантажів та злочинами, спрямованими на руйнування транспорту або зменшення його пропускної спроможності; політична охорона кордонів держави, боротьба з контрабандою й незаконним переходом кордонів; виконання спеціальних завдань верховних органів влади. ДПУ УСРР мало право проводити: обшуки та виїмки (збір) речових доказів за злочинами, що входили до його компетенції; арешт осіб, застигнутих на місці злочину, без спеціальної постанови та особливого ордеру з подальшою санкцією протягом 48 годин Голови ДПУ або Політичних відділів. В інших випадках арешт допускався за спеціальною постановою ДПУ або Політичних відділів. Обвинувачення мало бути пред'явлено заарештованому не пізніше ніж за 2 тижні від дня арешту, а строк арешту не мав перевищувати 2-х місяців, але міг бути продовжений з урахуванням «особливих обставин справи».

Прийняття Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 31.10.1924 р. [8] стало важливим кроком в уніфікації кримінально-процесуального законодавства всіх республік, що входили до складу СРСР. Радянський законодавець, прагнучи стандартизації правових норм, відмовився від термінів «арешт» і «взяття під варту», що використовувалися раніше, за-

мінівши їх терміном «позбавлення волі». Зміна зблизила цей запобіжний захід із покаранням у вигляді «позбавлення волі», що свідчило про поступове стирання меж між заходами процесуального примусу та кримінальними покараннями.

В Основах було встановлено, що позбавлення волі може бути призначено як запобіжний захід лише у справах про злочини, за які законом передбачено позбавлення волі або більш тяжка міра соціального захисту, і при тому лише за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений втече від слідства або суду, або ж, що перебування обвинуваченого на свободі буде перешкоджати розслідуванню, або якщо знаходження його на свободі буде визнано суспільно-небезпечним. Позбавлення волі як запобіжний захід допускалось також у випадках порушення в установленому порядку справи про визнання обвинуваченого суспільно-небезпечним (ст. 10). Цей запобіжний захід могли застосовувати слідчий, прокурор і суд. Якщо ж його обирали органи дізнання, то їхнє рішення підлягало затвердженню «найближчим слідчим, народним суддею або прокурором». Водночас окремі приписи Основ створювали серйозні умови для зловживань і свавілля з боку державних органів і посадових осіб, які здійснювали попереднє слідство. Основи закріпили норми: про особливий порядок здійснення і затвердження арештів, що здійснюються органами Об'єднаного Державного Політичного Управління в межах його компетенції (ст. 11); про надання ЦВК Союзних Республік права подвоювати строки позбавлення волі в населених місцевостях, «де шляхи сполучення не організовані й зносини утруднені» (ст. 10). Тепер позбавлення волі як запобіжний захід повністю перейшло в руки органів, що здійснюють кримінальне переслідування. Оновлене законодавство звело до мінімуму процесуальні можливості заарештованого у відстоюванні власного процесуального інтересу. Такий підхід лише підкреслив посилення репресивного характеру радянської правоохоронної системи та тенденцію до посилення кримінально-процесуального регулювання в аналізований історичний період.

Розробка та прийняття Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року, Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 року тощо зумовили необхідність оновлення кримінально-процесуального законодавства Української СРР. Унаслідок цього 20 липня 1927 року було ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс УСРР, основною метою якого стало приведення кримінально-процесуального законодавства республіки у відповідність до загальносоюзних нормативних актів. Щодо регулювання запобіжних заходів, то їхній правовий зміст у КПК УСРР 1927 року загалом дублював положення попереднього кодексу, з урахуванням положень Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року. Варто акцентувати увагу на тому, що, незважаючи на формальне закріплення процесуальних норм, на практиці застосування «позбавлення волі» як запобіжного заходу значно відрізнялося від встановлених законом цілей. Фактично позбавлення волі використовувалося не стільки для забезпечення участі обвинуваченого в судочинстві, скільки для чинення фізичного та психологічного тиску з метою отримання від нього зізнавальних показань.

Таким робом, політична і суспільна ситуація, що склалася в СРСР, багато в чому зумовила репресивний характер кримінального процесу. Інтереси держави явно превальювали над правами особистості, а слідчі органи отримували повну свободу дій. Основним завданням слідства було не об'єктивне встановлення обставин злочину, а створення умов для швидкого отримання «зізнання», яке потім ставало головним доказом обвинувачення. Методи ведення слідства вирізнялися крайньою жорсткістю, і вибір засобів диктувався не юридичними нормами, а їхньою ефективністю в отриманні потрібних слідству результатів. У 30-ті роки XX ст. ситуація ще більше погіршилася. До кримінально-процесуального законодавства, здебільшого актами НКВС СРСР, вносили дедалі більше змін, які значно розширювали повноваження органів дізнання та слідства і фактично узаконювали їхні репресивні методи. Судовий процес остаточно перетворився на інструмент державної політики, орієнтованої на придушення потенційних «ворогів народу». Повна свобода дій органів дізнання та слідства призвела до масових зловживань, довільних арештів і фабрикації кримінальних справ.

Лише з середини 50-х років XX ст., на тлі загальної тенденції до пом'якшення політичного курсу, почався процес реформування кримінально-процесуального законодавства Союзу РСР і союзних республік. У правове і наукове поле повертається стара термінологія – «арешт» і «взяття під варту». В країні починають вживати заходів зі зміцнення гарантій законності, включно з удосконаленням правового регулювання запобіжних заходів. Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 24.05.1955 р. затвердив Положення про прокурорський нагляд у СРСР [9], згідно з яким

на прокурорів поклали обов'язки: здійснювати нагляд за тим, щоб нікого не піддавали арешту інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора; під час розв'язання питання про санкцію на арешт ретельно ознайомлюватися з усіма матеріалами, що обґрунтовують необхідність арешту, і в необхідних випадках особисто допитати особу, яку потрібно заарештувати (ст. 18); негайно звільнити з-під варти будь-кого, хто незаконно підданий арешту або незаконно утримується під вартою в місцях позбавлення волі (ст. 34). Здійснюючи нагляд за розслідуванням кримінальної справи, прокурор дістав право доручати органам дізнання арешт обвинуваченого у справах, що перебувають у провадженні слідчих органів прокуратури.

Процес демократизації кримінального процесу ознаменувався прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25.12.1958 р. [10] та Кримінально-процесуального кодексу УРСР від 28.12.1960 р. [11], які на законодавчому рівні закріпили положення про недоторканність заарештованих осіб. Відповідно до ст. 6 Основ 1960 року і ст. 14 КПК УРСР 1960 року арешт міг застосовуватись не «інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора». Фактично КПК УРСР 1960 року дублював і в окремих місцях конкретизував положення Основ 1960 року щодо підстав та порядку обрання, зміни та скасування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту; строки тримання під вартою і порядок їх продовження; порядок оскарження рішень органів дізнання та слідчих щодо запобіжного заходу. Підставою для взяття під варту слугувала можливість з боку обвинуваченого, який перебуває на волі, скритися від слідства і суду або перешкоджати встановленню істини в кримінальній справі, або займатись злочинною діяльністю (ч. 1 ст. 148 КПК УРСР). Цей запобіжний захід можна було обирати тільки у справах про злочини, за які законом передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі (ч. 1 ст. 155 КПК УРСР); а також до осіб, обвинувачених у скоєнні тяжких та особливо тяжких злочинів, вичерпний перелік яких був визначений ч. 2 ст. 155 КПК УРСР, – з мотивів самої тільки небезпечності злочину. У 1977 році Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» № 1851-IX до переліку підстав обрання запобіжного заходу взяття під варту було введено додаткову обмежувальну умову – позбавлення волі на строк понад один рік. У виняткових випадках запобіжний захід міг бути застосований в справах про злочини, за які законом передбачалось покарання у вигляді позбавлення волі і на строк не більше одного року [12]. Запровадження цього доповнення запобігло застосуванню взяття під варту у випадках, коли воно було надмірно суворим і необґрунтованим, адже позбавлення волі строком до року призначалося за злочини невеликої тяжкості, що свідчило про низький ступінь суспільної небезпеки особи обвинуваченого. До запровадження обмеження на практиці буденними стали ситуації, коли строк тримання під вартою на етапі слідства надалі перевищував призначене судом покарання. Таким чином, системно порушувався один з основоположних принципів кримінального права – принцип справедливості. З нововведень КПК УРСР 1960 року також слід виокремити ст. 156, яка закріпила граничні строки тримання обвинуваченого під вартою та порядок їх продовження. Законодавець установив, що строк тримання під вартою під час розслідування справи не міг перевищувати 2-х місяців. Він міг бути продовжений лише з огляду на особливу складність справи відповідним прокурором, згідно його компетенції, до трьох або до шести місяців з дня взяття під варту. Подальше продовження строку тримання під вартою могло бути здійснено тільки заступником Генерального прокурора – до одного року та Генеральним прокурором – до півтора року.

Загалом кримінальний процес за КПК УРСР 1960 року, хоча й почав набувати основ змагальності, багато в чому залишився розшуковим, оскільки суд фактично виступав на боці сторони обвинувачення. Органи розслідування наділялися широкими повноваженнями в застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу, але водночас ефективний контроль за їхньою реалізацією був відсутній. Формально для взяття під варту була потрібна санкція прокурора, проте його процесуальне становище і функції не дозволяли йому виступати повноцінним гарантом прав обвинуваченого. У результаті застосування арешту згідно з даними статистики набуло масового характеру і нерідко використовувалося для тиску на підозрюваних та обвинувачених, примушуючи їх до самообмови. Ба більше, методи розслідування нерідко включали незаконні форми впливу, що нагадували практики, які використовувалися за часів боротьби з «ворогами народу». Переповненість слідчих ізоляторів призводила до важких умов тримання під вартою, що загрожували здоров'ю та життю ув'язнених. Додатковим чинником, що сприяв зловживанням, став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення відповідальності за хуліганство» від 26.07.1966 р.

№ 5362-VI [13], який фактично зобов'язував правоохоронні органи при розслідуванні справ про хуліганство («що заподіюють велику шкоду суспільству, ображають честь і гідність радянських громадян») застосовувати до обвинувачених запобіжний захід у вигляді взяття під варту. Указ трансформував права особистості у формальність, дозволяючи органам слідства використовувати на практиці взяття під варту без обмежень. Лише Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про внесення доповнень і змін до Основ кримінального законодавства Союзу РСР» від 08.02.1977 р. цю вимогу було усунуто. Також вона була продубльована в розглянутому нами вище Указі Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 23.03.1977 р. № 1851-IX. Підкреслимо, що незважаючи на домінування в процесі сторони обвинувачення, вітчизняний законодавець намагався демократизувати окремі елементи кримінального процесу шляхом внесення до КПК УРСР 1960 року відповідних змін, спрямованих на посилення гарантій прав особистості, зокрема й тих, що стосувалися примусових заходів. Так, Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР» від 30.08.1971 р. № 117-VIII доповнив ст. 74 КПК УРСР частиною другою наступного змісту: «Показання обвинуваченого, в тому числі й такі, в яких він визнає себе винним, підлягають перевірці. Визнання обвинуваченим своєї вини може бути покладено в основу обвинувачення лише при підтвердженні цього визнання сукупністю доказів, що є в справі» [14]. Запроваджена норма стала важливою процесуальною гарантією, що стала на заваді незаконному тиску на підозрюваних та обвинувачених. У кінцевому підсумку завдяки змінам була суттєво зменшена роль самообмови в кримінальному процесі, що підвищило якість слідства, сприяло притягненню до відповідальності винних і запобігало покаранню невинних осіб.

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, необхідно наголосити на тому, що історія становлення та розвитку запобіжного заходу «тримання під вартою» в радянський період демонструє складний процес трансформації кримінально-процесуального законодавства, зумовлений ідеологічними та політичними реаліями того часу. Аналіз нормативних актів, що діяли в 1917–1955 роках, показує, що еволюція інституту запобіжних заходів відбувалася в умовах посилення державного контролю, скорочення процесуальних гарантій і розширення дискреційних повноважень органів дізнання, слідства та прокуратури. На ранніх етапах радянської влади регламентація застосування арешту мала фрагментарний характер і здійснювалася через некодифіковані нормативні акти, ухвалені як на рівні УСРР, так і РСФРР. З ухваленням КПК УСРР 1922 року було закріплено процесуальні підстави та порядок застосування арешту, проте вже в Основах кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1924 року проявилася тенденція до жорсткого контролю з боку держави та фактичного перетворення цього заходу на інструмент репресій. Незважаючи на процесуальне закріплення інституту запобіжних заходів у КПК УСРР 1927 року, реальне застосування норм кодексу найчастіше мало довільний характер, що підкреслює посилення репресивної функції радянської правоохоронної системи. Загалом, розвиток інституту запобіжних заходів у зазначений період характеризується відходом від принципів процесуальної справедливості на користь пріоритетності державних інтересів, що було на даному етапі однією з ключових рис радянського кримінального судочинства.

У період із середини 50-х років XX ст. до розпаду СРСР запобіжні заходи в радянському кримінальному процесі зазнали певних змін, але їхня основна функція – контроль і репресивний вплив – зберігалася. Поступово було запроваджено більш чітку правову регламентацію строків тримання під вартою; встановлювались додаткові гарантії дотримання прав і свобод громадян під час кримінального судочинства. Однак ці зміни не торкнулися порядку санкціонування взяття під варту. На тлі Перебудови відбулися значні зміни, спрямовані на посилення судового контролю і скорочення застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту. Широкого розповсюдження отримали альтернативні запобіжні заходи, а громадяни одержали можливість оскаржувати взяття під варту у суді. Однак аж до 1991 року реформаційні процеси у сфері кримінального судочинства залишалися значною мірою формальними, оскільки рішення про взяття під варту ухвалювала виключно прокуратура. Процес санкціонування арешту носив заочний характер: ні заарештована особа, ні її захисник не мали можливості представити і відстояти свою позицію. У результаті, прокурор, ухвалюючи рішення, спирався винятково на матеріали слідства, що безпосередньо порушувало принцип змагальності сторін, звужувало право підозрюваного, обвинуваченого на захист.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Резолюція І Всеукраїнського з'їзду Рад про самовизначення України від 12(25).12.1917 р. *Съезды Советов в документах. 1917-1936*. Т. II. М., 1960. С. 16-17.
2. Зібрання узаконень і розпоряджень уряду за 1917-1918 рр. *Управление делами Совнаркома СССР*. М., 1942. 1450 с.
3. Декрети Радянської влади. Т. IV. 10 листопада 1918 р. – 31 березня 1919 р. М.: Политиздат, 1968. 744 с.
4. Збірник Законів і Розпоряджень Робітничого-Селянського Уряду України за 1919 рік. Народний комісаріат юстиції. Київ: Печатня С. П. Яковлева, 1919. 580 с.
5. Збірник Законів і Розпоряджень Робітничого-Селянського Уряду України і Уповноважених Р.С.Ф.Р.Р. 1920. № 1, 4-28. 1-е вид. Харків: НКЮ УСРР, 1920. 805 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс УСРР 1922 року: затверджений ВУ ЦВК 13 вересня 1922 р. Х.: НКЮ, 1922. 60 с.
7. Положення про прокурорський нагляд: від 28.06.1922 р. *СУ УССР*, 1922. № 28. Ст. 440.
8. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 31.10.1924 р. URL: https://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2237.htm (дата звернення: 17.03.2025).
9. Про затвердження Положення про прокурорський нагляд у СРСР: Указ Президиума ВС СССР от 24.05.1955 г. *Ведомости ВС СССР*, 1955. № 9. Ст. 222.
10. Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік від 25.12.1958 р. URL: <http://museumreforms.ru/node/13878> (дата звернення: 17.03.2025).
11. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р. № 1001-05. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1961. № 2. Ст. 15.
12. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23.03.1977 р. № 1851-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1977. № 14. Ст. 131.
13. Про посилення відповідальності за хуліганство: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 26.07.1966 г. № 5362-VI. *Ведомости ВС СССР*, 1966. № 30. Ст. 596.
14. Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.08.1971 р. № 117-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 1971. № 36. Ст. 278.
15. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії про-ституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
16. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
17. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Організаційні проблеми реалізації принципу змагальності у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2024. № 1. С. 328–340.
18. Стрілецька О.В., Габрелян А.Ю. Реалізація принципу змагальності в кримінальному процесі країн романо-германської правової сім'ї. *VI Міжнародна науково-теоретична конференція «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (08.03.2024; м. Вінниця, Україна)*, 2024. С. 64–70.
19. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168–180.
20. Melnyk O., Artemenko O., Yarosh A., Lytvyn O., Gabrielyan A. Administrative and legal culture of driving a vehicle as a factor in the social consciousness of a road user. *Revista Relações Internacionais do Mundo Atual*, 2021. № 3(32). URL: <http://dx.doi.org/10.21902/Revrima.v3i32.550> (дата звернення: 17.03.2025).